

ЗНИЩЕНИЙ ДВІЧІ. МАРІУПОЛЬСЬКИЙ НЕОЛІТИЧНИЙ МОГИЛЬНИК — НЕПОПРАВНА ВТРАТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Наталія Михайлова
канд. істор. наук,
старш. наук. співроб.
Інституту археології
НАН України,
м. Київ

Назва «Маріуполь» викликає тепер гострий біль у свідомості кожного українця. Завод «Азовсталь» асоціюється із героїзмом і жертвністю захисників, сотнями загиблих і, врешті, бранцями підступного ворога. А словосполучення «маріупольський могильник» навіює спогад про безкінечне поле безіменних поховань героїв і жертв жорстокої та безглуздої «братської» навали.

Для українських археологів усі ці поняття мають ще один, не менш гіркий зміст. Це трагічні долі дослідників – археолога *Миколи Макаренка* і антрополога *Анатолія Носова* – та арешт накладу книги «Маріупольський могильник» – одного з найбагатших і найзагадковіших серед неолітичних поховальних комплексів Європи, розкопаного на місці майбутньої «Азовсталі». Його матеріали були розпорошені радянською владою, а потім двічі знищені – спочатку німецько-фашистськими окупантами, а нині – російськими «визволителями».

Археолог і художник. Автор розкопок маріупольського могильника — Микола Омелянович Макаренко, нащадок стародавнього козацького роду – народився 1877 року в селі Москалівка Сумської губернії в родині волосного писаря *Омеляна Макаренка*. Роки його юності співпали з «археологічним бумом» на українських землях, коли у Сумській губернії тривали масові розкопки скіфських курганів. Не випадково доля привела Миколу до художньо-промислового училища у Санкт-Петербурзі. Серед студентів був *Микола Реріх*, майбутній художник, всесвітньо визнаний філософ і письменник. Юнаки здружилися, а зблизила їх археологія.

Освіту Микола Омелянович продовжив у 1902–1905 рр. в Санкт-Петербурзькому археологічному інституті. Одночасно з навчанням він розпочав роботу в Імператорському Ермітажі, де за 16 років зробив кар’єру від асистента до помічника головного хранителя фондів. У 1910 р. за рекомендацією М. Реріха його обрали дійсним членом Російського археологічного товариства. Предметом його наукового інтересу стали пам’ятки археології на теренах України [2].

Високоосвічений, ерудований археолог і талановитий художник Микола Макаренко мав блискучі перспективи в північній столиці імперії. Але суспільне сум’яття й тотальна руйнація культури, спричинені Жовтневим переворотом і громадянською війною, спонукали вченого у 1919 р. повернутись на малу батьківщину – до Сумської області. За свій патріотизм він, як і багато інших українських археологів, згодом поплатився волею і життям.

Микола Макаренко обійняв посаду професора Української державної академії мистецтв і приват-доцента Київського університету на кафедрі археології, очолив секцію мистецтв Всеукраїнської академії наук, став дійсним членом Археологічної комісії України – пізніше ВУАК (Всеукраїнський археологічний комітет). Упродовж 1920–1925 рр. очолював музей Мистецтв ВУАН (Всеукраїнська академія наук).

А 1924 року розпочався «хрестовий», або ж, радше «червоно-зірковий», похід радянської влади проти українських музеїв. Першою жертвою став Макаренко. Миколу Омеляновича заарештували, а після того, як друзі взяли його на поруки, звільнили з посади директора і перевели до Ромнів [10].

Микола Омелянович Макаренко

Розкопки Маріупольського могильника. 1930 року в Маріуполі розпочався амбітний проект — будівництво сталеливарного комплексу, який пізніше дістав назву «Азовсталь». На півострові між Азовським морем і річкою Кальміус на місці будівництва доменної печі заводський службовець археолог-аматор *Г.Ф. Кравець* помітив червону пляму, під якою виявилися людські кістки з незвичайним інвентарем. Він розповів про знахідку працівникам краєзнавчого музею, а ті звернулись до знаного археолога М.О. Макаренка.

Розкопки розпочалися в серпні 1930 року. Керівника поставили перед непереборним фактом – дослідження величезного могильника має бути завершене до чергової річниці Жовтневої революції, до якої приурочували закладку доменної печі (рис. 1).

Надамо слово М. Макаренку: *«Ми працювали до виснаги. Досить сказати, що роботу починали о 7 годині ранку. Робітники працювали до 3-х годин дня. Далі, як вони закінчували, весь персонал залишався на могильнику і працював до 7–8 вечора, розчищаючи кістяки. Вихідних днів не знали. Нарешті дійшло до того, що дехто з працівників буквально не витримував — падали з ніг. А прохання з адміністрації йшло за проханням — "якнайшвидше кінчайте роботу"».*

Рис. 1. Фото з розкопок Маріупольського могильника. Чітко видно темну смугу «червоної землі» — потужний шар вохри (Макаренко, 1933)

Разом із Миколою Омеляновичем працювала його дружина *А.С. Федорова-Макаренко*. Керівництво «Азовсталі» допомагало археологам, чим могло. У вчених і працівників заводу склалися теплі стосунки, інколи аж надто теплі: *«... велику зацікавленість виявило робітництво маріупольських заводів. Щодня на розкопи йшли й обступали місце могильника, що обгороджений був колючим дротом, тисячі робітників... Ці відвідини й великий натовп завдавали немало клопоту дослідницькому персоналові. Кожному хотілося взяти в руки ту річ, що тримав в руках його попередник кілька тисяч років тому. Часто доводилось чути від мас недовіру до такої глибини минулого. Часто чули ми розмову про те, що могильник наш є братська могила учасників Калкської битви. Траплялися ексцеси й неприємного характеру, але якимось вони вже починають потрохи потопати, як у морі, в масі явищ ясних, світлих».*

Намисто розповідають. Результати розкопок перевершили найсміливіші мрії дослідників. Неолітичний могильник являв собою унікальне явище — небіжчики були опоряджені небаченими для свого часу кількістю і різноманіттям прикрас (рис. 2). Тому пам'ятка одразу стала сенсацією у науковому світі. За етнографічними даними прикраси є невербальним засобом передавання інформації як між членами соціуму, так і «між світами». Оздоблення поховань може бути свідченням родової та гендерної ідентифікації небіжчиків, їхнього соціального та/або сакрального статусу (рис. 3) (Михайлова, 2019).

Рис. 2. Дитяче поховання, прикрашене «занадто рясно» (на думку М. Макаренка) (Макаренко, 1933)

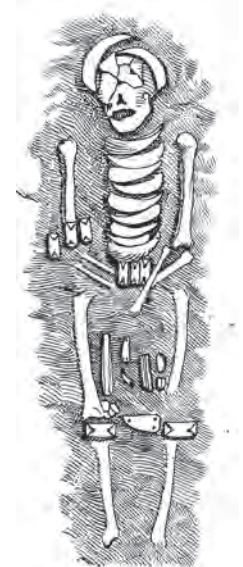

Рис. 3. Поховання жінки (Макаренко, 1933)

Рис. 4. Намисто з недорозвинутих ікл оленя і вапнякових намистин з могильника Вовниги, що належить до маріупольського типу (фото автора)

Матеріалами слугували зуби тварин, перли, мушлі, кістки, різні породи каменю. Форми намистин та привісок були вигадливими, небаченими на інших пам'ятках Європи того часу (рис. 4). Найбільш вражали прикраси, виготовлені з відшліфованих та просвердлених іклів кабана – вони декорували як дорослих, так і дітей – це, можливо, є свідченням того, що ці вироби були маркером роду. Особливий інтерес викликала статуетка тварини (напевне, бика або кабана), яку знайшли на скелеті дитини. Ймовірно, зооморфна фігурка відіграла роль «знака тварини», що вказував на персональний віртуальний зв'язок похованої дитини з означеною твариною (рис. 5) [5].

Микола Макаренко високо оцінив важливість знаходження такої сили прикрас: «Водночас численна кількість речей декоративного призначення свідчить, що людність мала можливість віддавати багато часу та своєї уваги виробництву речей надбудівного змісту та їх широкому вжитку. Очевидячки, для цього були відповідні економічні передумови і розвинена фізіологічна потреба, а так само – психологічне відчуття» [3, С. 3].

На жаль, умови експедиції не давали змоги дбайливо зберегти кістяки. Завдяки зусиллям М.О. Макаренка два кістяки з багатим оздобленням вдалося вирізати разом із землею – кожна така вирізка важила 1,5–2,0 т. Ці моноліти були складені у спеціально виготовлені дерев'яні ящики і перевезені до Маріупольського музею. З великими труднощами вони були підняті і через вікна встановлені на другому поверсі музею [2]. Водночас Маріупольський музей прийняв від керівника розкопок 595 знахідок, а також безцінні фото і фотонегативи поховань і речей із них. Значна частина артефактів була передана в музеї Донецька, Луганська і Москви [8].

Значення Маріупольського некрополя в українській археології було настільки великим, що його назва була використана для означення типу поховальних комплексів, поширених у пізньому мезоліті та неоліті на теренах від Дністра до Дону. Найбільша кількість могильників розташовувалась в басейні Дніпра, у Надпоріжжі.

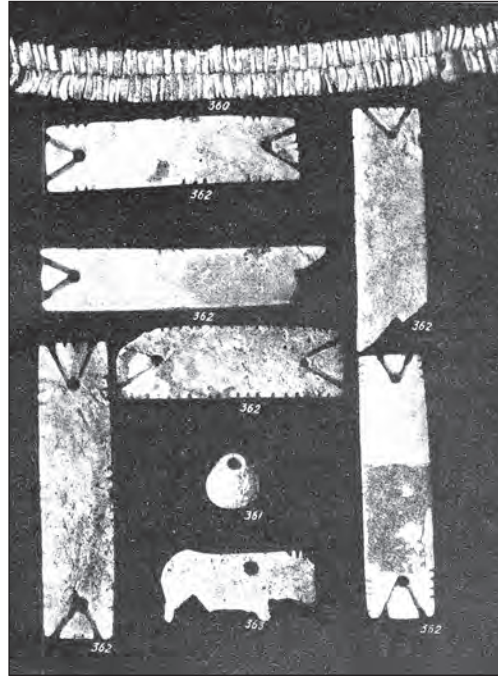

Рис. 5. Вироби з вепрячого ікла, намисто з перламутру та статуетка тварини (Макаренко, 1933)

Книжкові перипетії. У 1933 р. виняткові за багатством матеріали поховання були опубліковані в фундаментальній монографії «Маріупільський могильник» [3]. Книга була випущена накладом 2000 примірників. За якістю публікації (особливо ілюстративного матеріалу) книга випередила свій час, і не тільки на теренах Радянського Союзу. Але до читача розкішне видання так і не дійшло. У 1934 р. після арешту М.О. Макаренка весь наклад книги був вилучений і підлягав знищенню. Завдяки мужності одного зі співробітників Інституту археології тираж було збережено в підвальних приміщеннях Інституту. Під час Другої світової війни фашистські окупанти вивезли наклад монографії. У повоєнні роки комісія, в складі якої працював **І.Г. Шовкопляс**, розшукала книги у Прибалтиці й повернула їх у Київ, в Інститут археології. Але замість читального залу книга потрапила у сховище як витвір «ворога народу» [8]. Лише в останній рік існування Радянського Союзу, уже напередодні Незалежності, книги були відкриті для читачів.

Справи «ворогів народу». А на початку 1930-х кривава хвиля репресій з Кремля докотилася до України. Тепер уже репресували і людей, і пам'ятки культури. У можновладців з'явилася фантазмагорична ідея: в історичному центрі Києва, на мальовничій Михайлівській горі, збудувати велетенський Урядовий центр із місцем для парадів і широкою вулицею до вокзалу. У жертву аномальній ідеї мали бути принесені Михайлівський Золотоверхий монастир і Софія Київська. Українська інтелігенція не могла залишитися осторонь такого вандалізму. 1934 року Микола Макаренко виступив проти знесення Свято-Михайлівського Золотоверхого собору. Писав сповнені відчаю листи і **Постишеву**, і **Сталіну**, і навіть звертався до французьких комуністів.

За таку активність у 1934 р. музеєзнавця було заарештовано і восени того самого року заслано до селища Котлас Архангельської області. Пізніше приговор був пом'якшений і змінений на заслання до Казані [10]. Ще півтори року Микола Омелянович та його дружина Анастасія Сергіївна могли займатися науковою роботою у Казанському

університеті та музеї. 4 січня 1938 р у Новосибірську жит-тя видатного вченого перервала більшовицька куля.

Серед фахівців, які працювали з матеріалами Маріупольського могильника, був ще один учений, який також став жертвою сталінського терору. Це *Анатолій Зіновійович Носов*, завідувач відділу антропології у Кабінеті антропології та етнології ім. Хв. Вовка (1883–1941). Народжений у Полтавській губернії, він, як і Микола Макаренко, навчався у Санкт-Петербурзі, був учнем і помічником славетного антрополога Хведора Вовка.

1918 року А.З. Носов повернувся до Києва, де взяв участь у створенні Кабінету (музею) антропології ВУАН. У 1920-ті рр. видатний антрополог, еколог, етнолог, музеєзнавець, археолог виконував обов'язки директора Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка при ВУАН, був головним редактором щорічника «Антропологія». 1933-го року Анатолія Носова заарештували за справою «Української військової організації» (це вже був другий арешт). Судова трійка присудила Носову п'ять років ув'язнення у виправно-трудовах таборів. Після заслання дослідник переїхав до Криму, працював заступником директора Ялтинського краєзнавчого музею [12].

За свідченням *Юрія Шевельова*, двоюрідного брата А.З. Носова, перед початком окупації Криму німецькими нацистами Анатолія Носова разом із родиною «запросили» на евакуаційний пароплав, де зібрали «неблагонадійних». Той пароплав до берега так і не дійшов... [13].

Доля реліквій. А 24 лютого 2022 року розпочалася варварська облога Маріуполя, яка тривала до 20 травня. Цинізм і жорстокість окупантів по відношенню до мирного населення не мають аналогій у військовій історії Європи. Кожний день окупації приносив руйнування і тисячі смертей. Були розбомблені пологовий будинок і лікарня. У театрі, в якому переховувались маріупольці, від прямого влучення російських бомб загинуло понад 300 осіб.

У один із квітневих днів було обстріляно будівлю Маріупольського краєзнавчого музею.

Дерев'яні перекриття історичної будівлі спалахнули миттєво. У полум'ї загинули 60 тисяч експонатів. Для історії назавжди втрачені унікальні артефакти маріупольського могильника і вирізки з похованнями. Загинула більша частина колекції, яка несла безцінну інформацію про життя і смерть наших предків [4].

В Росії ретельно готувалися до пограбування культурних осередків знищеного міста. До справи долучилася «важка артилерія» – так зване «російське історичне товариство» – псевдонаукове товариство, створене під орудою директора служби зовнішньої розвідки російської федерації *Сергія Нарішкіна*. У вересні зграя московських стерв'ятників збіглася до Маріуполя та Бердянська в пошуках реліквій, які залишилися після руйнації. Головний мародер російської археології, директор Інституту археології РАН *Ніколай Макаров* цинічно заявив: «Нам також необхідно спасти тяжелораненный Мариупольский музей» [9]. А у травні 2023 р. Сергій Нарішкін доповів про мультимедійну виставку «Русский Азов» в Москві, для якої були використані награвовані на півдні України артефакти [11]. «Гордістю» виставки була кістяна фігурка тварини з дитячого поховання, викрадена з Маріупольського музею, — її велетенська копія стала навіть логотипом одного з розділів виставки. До речі, виставка була побудована всупереч історичній правді – у розділі «Борьба кочевников за Приазовье» використано зображення неолітичного мешканця Приазов'я і римського воїна, жоден із яких не був кочівником. І вже зовсім не дивує, що в оформленні експозиції псевдонауковці використали реконструкцію костюму «маріупольця» української художниці *Зінаїди Васіної*. Звичайно, без дозволу автора.

Трагедія Маріупольського могильника – це трагедія української археологічної науки: одна з найвизначніших пам'яток первісної археології України повністю розграбована і знищена російськими хижакими. ■

Література

1. Васіна З. Український літопис вбрання. Неоліт. Світогляд. 2010. № 2. С. 6—9.
2. Кухарчук Ю. Внесок Миколи Макаренка в археологічну науку. Православ'я в Україні. Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії. Київ, 2018. С. 366—381.
3. Макаренко М. Маріупольський могильник. Київ: Видавництво Всеукраїнської академії наук, 1933.
4. Масюк М. «Якщо порівняти з Другою світовою, руйнування більші». Працівник музею в Маріуполі про команду та експонати, віддані росіянам. 2022. URL: <https://gwaramedia.com/yakshho-porivnyati-z-drugoyu-svitovoyu-rujnuvannya-bilshi-pracivnik-mariupolskogo-muzeyu-pro-komandu-ta-eksponati-viddani-rosiyanam/>
5. Михайлова Н.Р. Дитячі поховання Маріупольського типу: питання інтерпретації. В: Чабай, В.П. (ред.). І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи. Київ, 2019. С. 171—181.
6. Михайлова Н.Р. Особливі діти. Персональний орнамент у дитячих похованнях Маріупольського типу. Археологія і давня історія України. 2020. Вип. 4 (37). С. 163—171.
7. Німенко Н.А. Історія однієї книги (до 75-річчя виходу монографії М.О. Макаренка «Маріупольський могильник»). Сумська старовина. 2008. XXV. С. 37—46.
8. Німенко Н.А. З історії досліджень професора М.О. Макаренка на Маріупольщині. Сумська старовина. 2007. XXI—XXII. С. 212—239.
9. Новости и события Российского исторического общества. Делегация Российского исторического общества посетила Мариуполь и Бердянск. 2022. URL: <https://historyrussia.org/sobytiya/delegatsiya-rossijskogo-istoricheskogo-obshchestva-posetila-mariupol-i-berdyansk.html?fbclid=IwAR1w5DksReWtYQuvMNw-kB6dBWiG0GvDyvrQO34FwLkTHRqCJhPrLMgnYQg>
10. Рудяченко О. Микола Макаренко. Не жати лагідно із янголами та чортами. 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3662891-mikola-makarenko-ne-ziti-lagidno-iz-angolami-ta-cortami.html>
11. Новости и события Российского исторического общества. Сергей Нарышкин: Необходимо последовательно отстаивать историческую правду Новороссии. 2023. URL: <https://historyrussia.org/sobytiya/sergej-naryshkin-neobkhodimo-posledovatelno-otstaiivat-istoricheskuyu-pravdu-novorossii.html>
12. Чорна Л.О. Із когорти повернених імен репресованих українських науковців: Анатолій Зіновійович Носов. Гуржівські історичні читання. 2011. № 4. С. 115—117.
13. Шевельов Ю. Я — мене — мені... (і довкруги): Спогади. 1. В Україні. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017.